

Szilágyi Judit

A kétsíkú kép

Füst Milán és Pál István
barátsága

Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteménynek terjedelmében és kvalitásában is egyik legfontosabb műtárgygyűjtése az a tizennyolc kép,¹ amelyek Pál István festőművész, a lipótmezei Elme- és Ideggyógyintézet egykori ápolójának munkái.

A Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményének terjedelmében és jelentőségében is egyik legfontosabb kézirat- és relikviaegyüttese Füst Milán, a *Nyugat* meghatározó szerzőjének nálunk őrzött hagyatéka.

A közelmúltban fény derült rá, hogy e két hagyatéknál több ponton érintkeznek, sőt: közvetlen kapcsolatban áll egymással; ugyanis e két művész élete szorosan összefonódott, s ez a tény mindkét vonatkozásban új adatokat hozott, illetve árnyalta a korábban kialakult képet.

Füst Milán és Pál István művészi törekvései egyaránt a magyar modernizmus nagy mozgalmához kötődtek, barátságuk, kapcsolatrendszerük ráirányítja a figyelmet a 20. század eleji irodalom és képzőművészet szoros összefonódására. Az egyszerű és hasonlóan ívelő pályák korán eltértek egymástól: míg Füst Milánnak sikerült kiteljesednie, addig Pál Istvánnak ezt betegsége lehetetlenné tette.

Az induló *Nyugathoz* csatlakozó Füst a modern magyar irodalom egyik legeredetibb hangú, és legnagyobb értetlenséget, meghökkentést keltő tehetsége volt. Osvát Ernő, a legendás folyóirat még legendásabb szerkesztője figyelt fel rá, de barátai, Kosztolányi, Karinthy, Somlyó Zoltán, Tóth Árpád biztatásának, támogatásának is köszönhető, hogy a konzervatív kritika gúnyo-

lódása nem hallgattatta el az induló költőt, s így ma a magyar költészet megújítójaként, jelentős drámaíróként, egy rendszeres esztétika megalkotójaként, naplóiíróként, fontos tanulmányok, kritikák szerzőjeként ismerjük.

Füst Milán kora ifjúságától szenvedélyesen vonzódott különböző művészeti ágakhoz; az írás mellett zenélt is, a képzőművészetek pedig egész életében – és leginkább teoretikusan – érdekelték. Autodidakta művészettörténésszé képezte magát, de ennek lenyomatát inkább csak naplójában, levelezésében találni, hiszen képzőművészeti tanulmányokat, kiállítás kritikákat nem írt, ilyen tárgyú írásai inkább baráti megnyilatkozások, szubjektív vallomások. Az egyetemen tartott előadásain, majd a *Látomás és indulat a művészetben* című, tudományos igénnyel készült esztétikájában is rengeteg festményre, szoborra hivatkozik, elsősorban a vizuális élmények és a nyelvi lehetőségek, az irodalmi alakzatok hatásmechanizmusa közötti párhuzamosságok bemutatása érdekében.

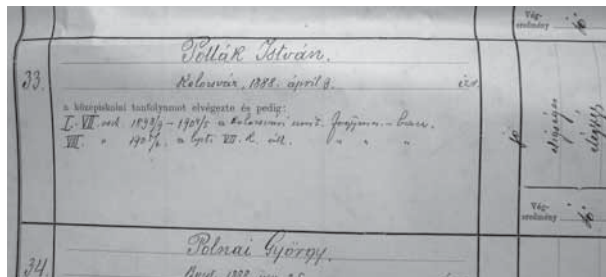
Füst képzőművészeti érdeklődésének tárgyiasult bizonyítéka az a páratlan, mintegy háromszáz tételből álló, festményeket, grafikákat, szobrokat tartalmazó műgyűjtemény, amely kivételes szerencsének köszönhetően egészen az elmúlt évekig teljes egészében fennmaradt.² A fiatal és szegény Füst Milán képzőművészet iránti vonzalmát csak képeslapokra nyomott reprodukciók gyűjtésével elégíthette ki, de házasságkötése után,³ anyagi helyzetének megerősödésével már utazhatott, felkereshette a nagy külföldi múzeumokat, sőt eredeti,

1 Pasztell- és akvarellképek, tematikusan betegársak és orvosok portréi, valamint kórházi életképek.

2 A gyűjtemény tulajdonosa, az MTA Füst Milán Fordítói Alapítványa 2015-ben és 2017-ben a gyűjtemény több darabját aukcióra bocsátotta. Füst Milán műgyűjteményéről a korábbi években Dévényi

Iván, Somlyó György, Petrányi Ilona, Bodnár György, a közelmúltban pedig Barki Gergely és Bajkay Éva írtak átfogóan.

3 A félárvaként nevelkedő Füst életének első időszakát meglehetősen szegénységben töltötte, melyből kitörést csak az 1923-ban, egykori tanítványával, egy gazdag aranyműves család leányával, Helfer Erzsébettel kötött házassága jelentett.

1. Pollák (Pál) István neve a Barcsay utcai gimnázium érettségi jegyzőkönyvében, 1906

akár nagy méretű műveket is tudott vásárolni. Bár az utóbbi időszak kutatásai több mű provenienciáját tisztázták, de a legtöbb esetben ma sem tudni, hogyan kerültek a képek, szobrok Füsték tulajdonába. Bizonyosat csak a kortárs magyar anyag kapcsán lehet állítani: a legtöbbet ajándékba kapta a költő művész barátaitól.

Az irodalmat, képzőművészeteket, zenét átható modern művészeti törekvéseknek egyaránt fórumot adó induló *Nyugat* körében ismerhette meg az egy generációval idősebb Rippl-Rónait, Gulácsyt, Vaszarlyt, Iványi-Grünwaldot, Réti Istvánt, Hatvany Ferencet és mindenekelőtt Berény Róbertet, s a Nyolcak művészeit: Márfyit, Kernstokot, Czóbelt és Tihanyit. Az első világháború végén került azután kapcsolatba Kmettyvel, Nemes Lampérthtal és Uitz Bélával, a húszas évek elején pedig a szobrász Bokros Birman Dezsővel.⁴ Füst levelezésének és *Naplójának* tanúsága szerint a kortárs festők és szobrászok közül többekkel baráti viszonyt ápolt, kölcsönösen érdeklődtek egymás tevékenysége iránt, az elkészült munkákat (képeket és szövegeket egyaránt) megvitatták, mérlegre tették, s nemcsak Füst kérte ki barátai véleményét, de a festők is megbízták a költő ítéleteiben.⁵ Legközelebbi és legkiegyensúlyozottabb kapcsolatba Berény Róberttel került, mellette Bernáth

Aurél és Ferenczy Béni lettek, maradtak évtizedekre, élete-életük végéig barátai.

Személyesen nem ismerte ugyan, de emberi-művészi példaképének, a nélkülözésben és a meg nem értett zsenialitásukban rokonának tartotta Nagy Balogh Jánost és Csontváry Kosztka Tivadart. (Előbbi halálakor, 1919 decemberében vallomásos nekrológot közölt, Csontváryról pedig gyakran írt naplójában, életéről regényt tervezett.) E két művész pályájával és személyes sorsukkal kapcsolatban mutatott empátia közelebb vihet annak megértéséhez is, hogy – a másokkal semmiségek miatt is oly könnyen szakító – Füst Milánt mi vonzotta jelen írás főszereplőjéhez, Pál Istvánhoz, hogy évtizedeken át miért nem hagyta magára a nélkülözésben és betegségében is alkotó festőt.

A Petőfi Irodalmi Múzeumban 2015-ben *A mester én vagyok* címmel rendeztük meg a Füst Milán és felesége páratlan műgyűjteményét bemutató kiállítást. Ekkor, a költő kéziratok hagyatékának újbóli, célzott szempontú átvizsgálása során kerültek elő egy addig ismeretlen festő barát, Pál István 1911 és 1942 között Füst Milánnak írott levelei, illetve a festő anyjának, Margit nővérének és feleségének, Martha Bindernek ugyancsak Füstnek írott sorai.⁶ Füst Milán válaszevelei ugyan elkallódtak, de negyven éven át vezetett naplójában tucatnyi, Pál Istvánra és családjára vonatkozó bejegyzése maradt fenn. Ezek a dokumentumok azon túl, hogy egy több évtizedes barátságot dokumentálnak, felkeltették az érdeklődést egy alig ismert művész iránt, ráadásul e kapcsolat fényében Füst Milán ellentmondásos személyisége is új, korábban alig ismert vonásokkal gazdagodott.

Pál István személyével és pályájával eddig egyedülként Plesznivy Edit művészettörténész, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet Pszichiátriai Múzeuma anyagának feldolgozója foglalkozott. Tanulmányaiiban⁷ nem csu-

4. PETRÁNYI Ilona: „Uram, ha ezt a képet megvehetném!” Füst Milán képzőművészeti gyűjteményéről. Előszó a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1992-ben megrendezett kiállítás katalógusához. Budapest, PIM, 1992.

5. Ilyen barátságot ápolt például Tihanyi Lajossal, Bokros Birman Dezsővel, Beck Ö. Fülöppel, Berény Róberttel, Bernáth Auréllal, Ferenczy Bénével.

6. Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Kézirattárában az alábbi levelek találhatók: Pál István Füst Milánnak, 1911. október 30. –1942. július 15. 26 db, V. 4140/440; Pál Istvánné (Martha Binder) Füst Milánnak, 1918. május 29. –1924. április 2. 27 db, V. 4140/441; Pál Margit Füst Milánnak, 1913. június 1. és 1918. augusztus 10. 2 db, V. 4140/442; Özv. Pál Samuné Füst Milánnak 1930. szeptember 21., 22. 2 db, V. 4140/443. Füst Milán Pál Istvánnak küldött válaszevelei – Pál teljes hagyatékával együtt – elkallódtak.

7. PLESZNYIVY Edit–dr. HARDI István: „Der ungarische Van Gogh”. Pál István festőművész munkássága, életútjának és pszichózisának története. *Psychiatria Hungarica*, 12. 1997. 6. sz. 758–774; PLESZNYIVY Edit: „Der ungarische Van Gogh”. Pál István művésze. In: *Felfedezett és felfedezésre váró életművek. Művészsorsok a XX. század első felének magyar művészetében*. Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1998. 49–57; PLESZNYIVY Edit: A destigmatizáció állomásai. Festőművészek képei a Pszichiátriai Múzeum gyűjteményében. In: *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1997–2001. Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*. Budapest, MNG, 2002. 313–322; PLESZNYIVY Edit: Hiányos kirakós: Pál István festőművész életútja és munkássága. A kirakós újabb darabja: Füst Milán és Pál István barátsága. *Artmagazin*, 2016. 8. sz. 38–46.

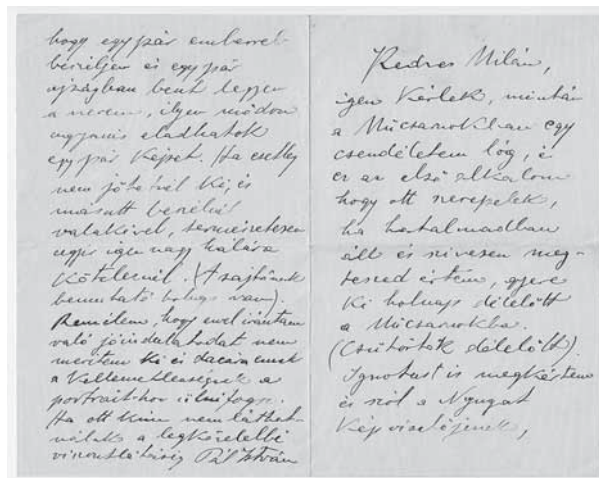
pán a „lipótos” gyűjteményben őrzött Pál-képek bemutatását és értékelését adta, de a töredékesen ismert személyes történet és az alkotói pálya felvázolására is törekedett. A Petőfi Irodalmi Múzeumban előkerült dokumentumok új, fontos részletekkel gazdagították az eddigi ismereteket, melyek segítségével, illetve az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményben őrzött iratok, a Fővárosi és az Egri Levéltárban végzett kutatómunka, a gyöngyösi kórház munkatársaival folytatott beszélgetések és néhány magángyűjtővel való kapcsolatfelvétel után immár teljesebb képet alkothatunk Pál István életéről, pályájáról.

A következőkben Plesznivy Edit alapvető kutatásait és az új eredményeket összegezve közlöm mindazt, amit ma Pál Istvánnal kapcsolatban tudni lehet.

Pál István 1888. április 9-én Pollák István néven született Kolozsváron. Apja Pollák Sámuel, egykor cementgyáros volt, de Budapesten már csak hivatalnokként dolgozott. Felesége Stauber Hermin, négy gyermekük született, Istvánon kívül András, Margit és Irén. A család 1905-ben Budapestre költözött, az utolsó éves gimnazista fiút a Barcsay utcai Állami Főgimnáziumba írtatták (1. kép), ahol osztálytársa és életre szóló jó barátja lett Füst Milán.⁸

Érettségi után a Képzőművészeti Főiskolán rövid ideig Ferenczy Károlynál tanult, majd Münchenben Hollósy Simon iskoláját látogatta. 1909-ben Nagybányán találjuk – a Szabadiskolán tanuló növendékek között már Pál István néven szerepelt –, de rövidesen a „neósok” köréhez csatlakozva ő is Kecskemétre távozott. Az akkor induló művésztelepen együtt dolgozott többek között Iványi Grünwald Bélával, Perlrótt Csaba Vilmoossal és Bornemisza Gézával. Ezekben az években többször járt Párizsban, 1911-ben fél évet töltött ott – a Nyolcak több tagjával azonos időben. A magyarokon kívül többször találkozott a korszak meghatározó művészeivel (például Picassóval), és itt ismerkedett meg Martha Binder német festőnővel, akivel nem sokkal később összeházasodtak.

Első, Füst Milánnak írott levele ekkoriban, 1911 októberében keletkezett: „Párisból jövök, a portrédat szeretném megfesteni, és télen kiállításom lesz a művészház-

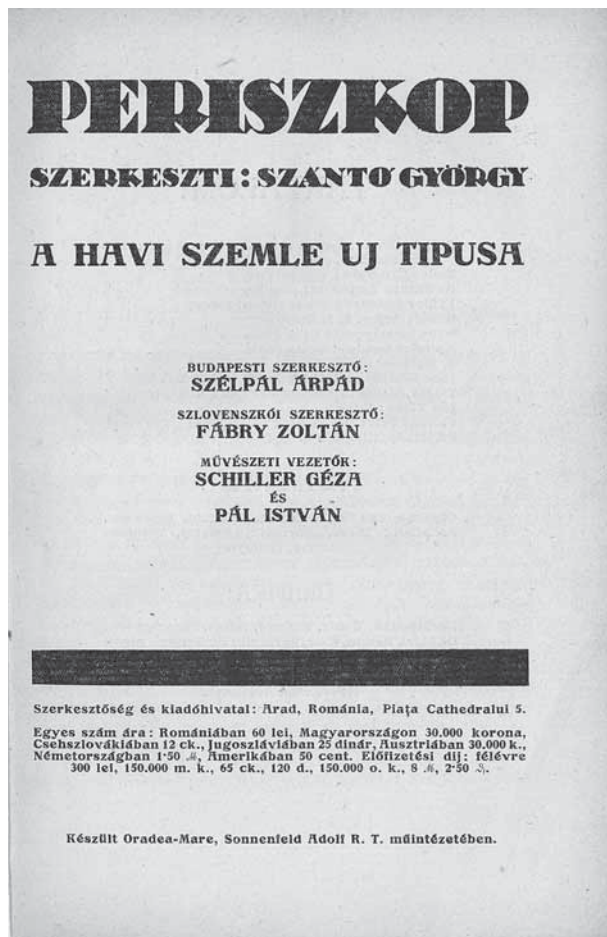
2. Füst Milán levele Pál Istvánnak, 1912
Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum

ban.” Majd pár hét múlva újra kapacitálta a *Nyugat*nak akkorra már némi ismertséggel bíró szerzőjét, hogy üljön neki modellt: „A portrait-t – ha leszel oly szíves ülni hozzá (a tiéd lesz, kiállításra kell) – minél előbb szeretném megcsinálni. [...] mindjárt vázlatot is csinálhatnék, hogy a vászon nagyságát és alakját tudjam. Kérek, olyan ruhában gyere, amit szeretsz és olyan inggallérban és nyakkendőben. Istenem, már két éve készülök erre.” A kép nem készült el, pedig meglehet, Pál István neve sem süllyedt volna évtizedekre a feledés homályába, ha akkor egy jó Füst-portrét festhet – s ez, az akkori munkáinak színvonalát tekintve, várható is lett volna. A Művészház Téli kiállításán Pál István végül csak két festményét mutatta be (*Nagybányai parkrészlet*, *Pavilon*).

1912-ben a Nagybányai Jubiláris Képkiallításban két festménye szerepelt, a *Nagybányai parkrészlet* és a mandolinos *Csendélet*. Utóbbi, fő művének tartott képét a Múcsarnok 1912-es Tavasz-i tárlatán is bemutatta. Ekkor írta Füst Milánnak: „Igen kérek, hogy miután a Múcsarnokban egy csendéletem lóg, és ez az első alkalom, hogy ott szerepelek, ha hatalmadban áll és szívesen megteszed értem, gyere ki holnap délelőtt a Múcsarnokba.” A levél folytatása rávilágít arra is, hogy Pál István

8 Füst hét éven át a Lovag utcai Állami Főgimnáziumba járt, de az utolsó évre, 1905-ben, ismeretlen okokból a Barcsay utcai gimnáziumba iratkozott át. A Budapest Fővárosi Levéltárban őrzött érettségi bizonyítvány adatai alapján ebben az évben még két fiú csatlakozott az osztályhoz: Neubauer István és Pollák István. Hármas barátságukat nemcsak ez a tény, de az is motiválhatta, hogy mindyikük művészpályára készült. Néhány évvel később Füst Milán és

Peterdi néven Neubauer István is a *Nyugat* szerzői lettek, Pál István pedig a tízes évek elején már kiállításokon szerepelt festményeivel. Neubauer/Peterdi István orvosi diplomát szerzett, az első világháborúban hét évre hadifogságba esett. Ekkor tanult meg oroszul, s lett az egyik legjobb műfordító. Petrus becenéven több Pál-levélben is felbukkan.

3. A *Periszkop* 1925. áprilisi száma

ekkor már (és még) része volt annak a művészi-baráti körnek, amely a *Nyugat* körül csoportosult. „Igotust is megkértem, és szól a *Nyugat* képviselőjének, hogy egy pár emberrel beszéljen, és egy pár újságban bent legyen a nevem, ilyen módon ugyanis eladhatok egy pár képet.” (2. kép)

1912-ben még szerepelt a Művészházban *Férfi akt* című festményével, de ekkor már jelentkeztek betegségének

első tünetei; kényszerképzetek, téveszmék kínozták. 1913-ban a Liget Szanatóriumban Pfeifer Zsigmond, a következő években pedig alkalmanként Ferenczi Sándor kezelte. Az első világháború kitörésekor egészségi állapotára való tekintettel a frontszolgálat alól felmentették, emiatt később lelkiismeret-furdalás gyötörte. Csepelen a Weiss Manfréd Művekhez került hivatalnoki állásba, de főnökeitől sokszor kapott portréfestésre is megbízásokat.

1918 februárjában tébécében meghalt Pál István tizennyolc éves öccse, András. Füst Milán ekkor írt először hosszabb naplóbejegyzést a – kisszerűségükben is érdekes – Pál család tagjairól.⁹

A Tanácsköztársaság idején mindketten aktív szerepet vállaltak.¹⁰ A csepeli szakszervezeti mozgalomhoz már korábban csatlakozott Pál István, most a munkástanács felkérésére elfogadta a titkári pozíciót. Képzőművészként az oktatás átalakításába kapcsolódott be, amikor Bornemisza Gézával közösen a svábhegyi kisajátított luxusvillákban alkotói műhelyeket szervezett. Füst Pál attitűdjét értelmezve 1920-ban jegyezte fel: „Pál István: nem azt remélte, hogy egy irodában a világ dolgainak egész apró részének intézője lesz: az ifjúság egészen másra készülődik; – kénytelen tehát reformátor lenni: szocialista, hogy a törekvést, mely ifjúságából még halványan benne él, kielégítse.”¹¹

A kommün bukása utáni vészterhes időszak, a létbizonytalanság gyorsították Pál pszichés betegségének súlyosbodását, amire 1920 tavaszán Füst Milán figyelt fel: „Szegény P. I.-ről kiderült, hogy már régen elmebeteg: Szörnyű látvány volt. – Mily irtózatossá fegyelmre volt képes szegény, ha ennyi idő alatt nem derült ki róla a szörnyű igazság... hogy egész téves rendszer van a fejében... Ezért volt hát mindig oly feszült az arca, mintha irtózatossá töprengés, vívódás menne végbe benne állandóan... Mélyen beesett szemek, felfelé ráncolt homlok, feszes, kimerült arc folyton foglalkoztatott tekintet... S állandóan soványodott. Az elmebeteg, szegények, egészen rendes emberek, akiknek egy rugójuk rossz. Ő is ott feküdt a díványon – s egészen okosan beszélgetett – csak éppen nagyon betegnek s szenvedőnek érezte magát, szegény. Filozófia is ha-

9 „Pálék: a Pista berohan éjjel az asszonyok szobájába: a Bandi megőrült! Kiugrott az ágyból: néki tornáznia kell, izomláza van, szúrásokat érez – és súlyozni kezdett. (Így kezdődött a végzetes mellhártya-lob.) – Ez az asszony szegény anyámat lenézte – [...] szenvedtem, hogy alattuk vagyok s fel akartam emelkedni. – Apjuk zsarnok: házas gyerekei úgy beszélnek velem, mint a kölykök s mindenki boldogan fellélekzik, ha veszi a kalapját s indul hazulról. [...] Különben ez az asszony [Pál nővére] frígide.” Füst Milán: *Teljes napló*,

I–II. Budapest, Fekete Sas Kiadó, 1999. I. 315.

10 Füst Milánt a Vörösmarty Akadémia ügyészévé választották, majd részt vett az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségének megszervezésében, a bukás után pedig nyíltan kiállt tanár társai mellett. Mindennek következtében fegyelmi eljárást indítottak ellene, végül 1920-ban nyugdíjazták.

11 Füst 1999 (*Id. 9. j.*) I. 355.

tott rá: elcsendesült izgalma, ha megnyugtató dolgokat mondtam néki.¹²

Füst Milán egész életében változó súlyosságú neurotikus panaszokkal küzdött (később maga is állt kezeléseket alá, évekig járt analízisbe), ugyanakkor elméletileg is érdeklődött a pszichés betegségek és gyógyítási lehetőségeik iránt, megismerkedett több specialistával is. Nem véletlen tehát, hogy egykori osztálytársán éppen ő fedezte fel a téveszmék elhatalmasodását, és romló állapotát látva konzultált – akkoriban mindennapos barátjával – dr. Hollós Istvánnal, az Országos Elme- és Ideggyógyintézet főorvosával, és 1920 májusában beiskolázta hozzá Pál Istvánt. A lipótmezei kórházban egy évig kezelték Pált, végül 1921 júniusában házi ápolásra hazabocsátották.

Időközben felesége hazaköltözött Németországba, néhány év múlva pedig hivatalosan is elvált férjétől.¹³ (Pál István megszakított minden kapcsolatot volt feleségével, aki eztán évekig magyarországi ügyeinek elintézése miatt vagy csak beteg férjéről szóló friss hírekért gyakran fordult Füst Milánhoz.)

Pál István pályájának kutatásakor ugyancsak Plesznivy Edit tárta fel, hogy az 1920-as évek közepén az immár Romániához tartozó Aradon bukkant fel, ahol is csatlakozott a Szántó György festő és író által 1925-ben indított avantgárd művészeti laphoz, a *Periszkophoz* (3. kép). „Az elsősorban képzőművészeti folyóiratnak szánt havi szemle főszerkesztőjeként Szántó maga köré gyűjtötte a vele azonos szemléletű művészeti írókat és képzőművészeket. Művészeti vezetőnek Schiller Gézát és Pál Istvánt kérte fel, Szélpál Árpád a budapesti, Fábry Zoltán a szlovenszkiói, Tihanyi Lajos pedig a párizsi szerkesztői munkákat látta el.”¹⁴ Szántó György *Fekete éveim* című regénye lapjain így emlékezett Pál Istvánnal történt 1924-es, első találkozására: „– Ki az? – Pál István festőművész vagyok. A kollega úr képeit szeretném megtekinteni. Magam is a modern piktúra úttörője vagyok [...] Ezek egyéni képek – mondotta, és hasonlítanak sokban az én stílusomhoz. De én közelebb állok Picassóhoz [...] Hogyan áll kollega úr Picassóval, Derainnel, Braquekal? Én ismerem Picassot és főleg a szürke képeit szeretem. Ezekben a művekben van ízlés, az ízlés a legfontosabb. Például egy gitáros embere. Ott

Lengyel László és Pál István: Mintavásári árusító bódé a temesvári mintavásárról

4. Pál István munkáinak képe a *Periszkopban*, 1925

voltam, amikor festette. [...] Kellemesen csevegett Párizsról, és én szomorúan hallgattam.”

A *Periszkop* művészeti vezetőjeként Pál István nemcsak a lap vizuális karakterét határozta meg (például címlap, hirdetések tervezése), de Apollinaire Henri Rousseau-ról szóló írásának fordításával és az ahhoz írott utószavával is szerepelt.¹⁵ Ekkori működésének egyik dokumentuma is megjelent a lapban: a temesvári mintavásár számára

12 Uo. 540.

13 Bár Pál István és felesége a válás után többé nem érintkezett egymással, de Füstnek írott leveleikből évekkel később is kiolvasható az egymás iránti szeretet és féltés. „Az volna a legfontosabb, ha lehetséges, hogy Mártárról megtudjak valamit, nem azért, mert jó akarok lenni vagy saját magam előtt akarnám bizonyítani, hogy még mindig

szeretem, hanem egyszerűen lelkiismeret furdalásaim vannak, attól félek, hogy éheznek, vagy meghalt, vagy valami hasonló. [...] Bár csak férjhez ment volna és most boldog családanya lenne.” Pál István Füst Milánnak, 1929. december 5. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/10.

14 Lásd 6. jegyzetben Plesznivy Edit kutatásait.

15 *Periszkop*, 1925. április.

5. Budapesti betegek érkeznek a gyöngyösi pályaudvarra, 1936 dr. Wiltner Sándor felvétele Gyöngyös, Mátra Múzeum

tervezett árusító bódéjának fotóját közölte a *Periszkop* (4. kép).¹⁶ A négy számot megélt orgánum megszűnésében is szerepe volt Pál Istvánnak: 1925-ben megszökött a lap nyomdaköltségekre szánt kevéske pénzével. Tette háttérben betegségének elhatalmasodása állhatott, s valószínűleg egy időre újra kórházba vonult.¹⁷

„1926 körül Pál számos, konstruktív erővonalakból építkező városképi festményt és rálátásos perspektívájú figurális grafikát készített.¹⁸ Munkásságának fontos szakmai állomása volt a modern szellemiségű alkotókat tömörítő KUT 1927-es, Nemzeti Szalon-beli tárlata,

amelyen három metszete (*Tulipánok*, *Óbudai hajógyár*, *Pala utca*), egy olajképe (*Női fej*) és egy akvarellje (*Utcarészlet*) is helyet kapott.¹⁹

1929 elejére pszichózisa tovább súlyosbodott, hallucinációk gyötörték, kimerültnek érezte magát, ezért márciusban önként jelentkezett az Angyalföldi Ideg- és Elmegyógyintézetbe. Alig múlt még harmincéves, s életének hátralevő éveit végig zárt intézetekben töltötte.

A kórházi lét Pál István számára – legalább is ezekben az években – a javulást hozó kezeléseken túl inspirációs közeget is jelentett: „Elég szorgalmas vagyok, s nagyon jól érzem itt magam, már egyáltalában nem érzem, hogy kórházban vagyok, csak modelleket látnok és papírt [...] rendelkezésre áll az arckifejezések kincsesbányája.”²⁰ Pályájának éppen ebből az időszakból lelhető fel a legtöbb alkotás; az angyalföldi elmegyógyintézet Selig Múzeumában annak idején tizennyolc festményét őrizték, s ezek a képek vannak ma az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményében is. „Pál kórházi képeinek élénk színhasználata és hangsúlyos kontúrozása jól reprezentálja, hogy az alkotó a cézanne-i előzmények mellett a fauves és kubista festészet hatásait is sikerrel asszimilálta. A sivár kórházi belsőben látható formákat geometrikus elemekké egyszerűsítő vagy a magukba süppedt betegtársakat megörökítő kompozíciók ugyanakkor az elmegyógyászok számára is forrásértékűek, hiszen a háború előtti kórházi körülmények és napjainkra már letűnt katatón kórformák képi dokumentumai. A feljegyzések szerint Pál a kórházban Van Goghgal azonosította magát; egy betegtársáról készített portróját *der ungarische Van Gogh*ként szignálta. Kórházi fő művének, *Az angyalföldi elmegyógyintézet társalgójában biliárdozók* című kompozíciójának Van Gogh-i reminiscenciájára többen felfigyeltek.”²¹

16 Uo.

17 Plesznivy Edit idézi Révész Béla elmebetegekről szóló, 1925 végén megjelent négyrészes cikksorozatából egy Pál Istvánnal azonosítható festőművész bemutatását: „Elém került az angyalföldi tébolydában egy 38 éves festő esete. Immár teljesen maga mögött hagyta a mindennapi életet [...] az a kedvelt gondolata, hogy a lelke eltávolodik a testétől »szellemsugdosások« veszik körül, állandóan hallja és senki más nem értheti a titkos beszédet [...] Egész fiatalon jól indult, sikerei voltak, szerepelt pesti tárlatokon.” Révész Béla: Őrültek között az angyalföldi tébolydában. *Magyarország*, 1925. november 29. 11–12.

18 Plesznivy Edit kutatási eredményei: *Konstruktív város* (1926, gouache, tempera, papír, 36×50 cm, j. j. l.: Pál István 926. IX., j. j. f.: Pál I. 926, Virág Judit 41. aukció, 147. tétel); *Enteriőr felülnézetből* (vegyes technika, papír, 36×51,5 cm, j. j. l.: Pál István 926, Kieselbach Galéria 31.

aukció, 17. tétel); *Mitológiai jelenet (Csodaszarvas)* (1926 körül, színezett litográfia, papír, 14,3×20 cm, j. n. Füst Milán Fordítói Alapítvány); *Salome* (1927, színezett litográfia, papír, 39×31 cm, j. j. l.: Pál István 927, j. b. l.: 11/56); *Salome* (Nagyházi Galéria és Aukciós ház: 20. századi festmények, bútorok, szőnyegek aukciója, 2014. 05.)

19 Plesznivy Edit kutatási eredményei: A Képzőművészek Új Társasága Tavasz kiállításának katalógusa. A Nemzeti Szalon 375-ik kiállítása, 1927. április. Pál István: 144. *Pala utca* (metszet), 145. *Utcarészlet* (vízfestmény), 146. *Tulipánok* (színezett metszet), 147. *Óbudai hajógyár* (színezett metszet), 148. *Női fej* (olajfestmény). A KUT-tagokat felsoroló dokumentumban Pál István a 86. sorszámon szerepel. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattár, MDK-C-I. 13-41.

20 Pál István Füst Milánnak, 1929. december 20. PIM, Kéziratár, V. 4140/440/11.

21 Plesznivy Edit utal dr. Pertorini Rezső megfigyelésére.

6. Ápoltak a gyöngyösi kórház udvarán, 1936
dr. Wiltner Sándor felvétele
Gyöngyös, Mátra Múzeum

7. Egy ápolót rajza a gyöngyösi kórház kerítésén, 1936
dr. Wiltner Sándor felvétele
Gyöngyös, Mátra Múzeum

A betegség és ápolás stációiról is tudósító levelekből tudható, hogy 1930 júniusában visszahelyezték a Lipótmezőre. Továbbra is festett, de egyre többet „szenvet a hangoktól”, téveszméit kiterjesztette kezelőorvosaira is. Két év múlva újra Angyalföldre való áthelyezését kérte, azt remélvén, hogy ott a „hangok elmúlnak”.

Kórházi kezelése alatt ekkor is dolgozott, portrékat készített, betegtársait és több orvosát is megörökítette, de zenélt, franciául olvasott és angolul is tanult.²² Mindehhez Füsték rendszeres anyagi támogatása nyújtott segítséget. „Festettem egy néhány aquarellstudiumot (most az angyalföldi elme és ideg gyógyintézetben vagyok március vége óta) és sokat rajzolok ecsettel, sok arcot, alakot. [...] nem fogyasztok egyebet mint tejet, 2 tojást, egy kis kávé; nagyon lefogytam! [...] Anyám nem akar kivinni. Kétségbeesésemben Fényesnek írtam, hogy vigyenek át a Jakab szanatóriumba, ahol voltam 913-ban, onnan talán ki tudnék jutni. Túl sokáig tart

a dolog, már 3 éve és két hónapja vagyok intézetben [...] Elolvastam a könyvtár egész francia nyelvi részét, és megtanultam (3 hónapon át) egy kicsit angolul; főleg olvasni.”²³

1935–1936 körül került át sok más budapesti beteggel együtt a Gyöngyösi Alapítványi Közkórház Elmeosztályára, ahol előbb az intézmény falain belül, majd később az akkoriban kísérletképp bevezetett ún. családi ápolásban gondozták (5–7. kép).

Gyöngyösön sokat dolgozott, új technikákkal kísérletezett: „Újév után dróthálón keresztül kettős kontúrokkal stereoszkopikus tanulmányokat fogok csinálni, pointilista modorban vázlatokat festeni, de aquarell ízléssel az alapszínt érvényesítve, tempera festékekkel erős kontúrokkal.”²⁴ Ezt az eljárást a festészetet megújító technikának, az így alkotott „kétsíkú képeit” egy új műfaj nyitányának tekintette, és nagy reményeket fűzött hozzá. „Két képem 100-140 cm méretben, az egyik

22 „Most állandóan a kertben tartózkodunk szép időben, s ott dolgozgatok, ha kedvem van, s néha egy kicsit játszom a nagybögőn.” Pál István Füst Milánnak, 1929. május 25. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/8.

23 Pál István Füst Milánnak, Angyalföld, 1932. tavasz. PIM, Kézirattár,

V. 4140/440/25.

24 Pál István Füst Milánnak, Gyöngyös, 1935. [?] december 22. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/18.

10 alakkal, a másik 22 fejjel, fényképe kész, majdnem készen áll, de szürkében van festve, csak januárban fogom színben átdolgozni. Nem munka ez: hazardjáték. Mindenáron semleges, külföldi kiállításához akarok jutni. [...] Sajnálom, hogy el kell adnom, szerettem volna Florence, Zürich vagy Wien-ben, Barcelona, Koppenhágában kiállítani, de festék és szállítási költségek számára és további fotográfiákra pénz kell.²⁵ Nemcsak a nemzetközi siker volt irreális vágy, de a képek eladása sem valósult meg; a festmények maradtak a kórházban. „Direktorom megengedte, hogy az itteni kórházi múzeumban magam helyezzem el néhány rajzomat és egy festményt (átlátszó lemezen) az ajtóval szemben vannak, s megnyugtat, ha látom őket!”²⁶

A háborús viszonyok az ápoltnak is súlyosan érintették, Pál István gyakorlatilag nyomorogott. „Nagyon szépen kérlek benneteket, szerény és egyszeri pénzbeli segítséget szerezgetek számomra (de ne a magatokéból). Nem referálhatok arról, hogy miért kell, nagyon reá vagyok szorulva. Többek között szemüvegre és könyvkölcsönzésre sem jut nekem most már évek óta, és szappanra sem telik.”²⁷ Mentális állapota is egyre romlott, kezdte elveszíteni kapcsolatát a realitással, újabb és újabb ötletekkel, tervekkel állt elő – filmet írt Csontos Gyula számára, repülőgép-szerkezetet, háztartási edényeket, falusi házakat és rulettkaszinót is tervezett –, melyek megvalósítási lehetőségét „térítésmentesen” átengedte Füst Milánnak.

A harmincas évek második felében a gyöngyösi kórház elmeosztályán közel 400 (!) férfi beteget ápoltak. A megmaradt iratok között a betegek kórlapjai nem találhatók,²⁸ de a különböző szempontok alapján készített éves statisztikákból Pál Istvánra vonatkozó információkat is ki lehet következtetni. A betegek foglalkozásainak listáján 1936 és 1943 között rendre szerepelt 1 fő festőművész. 1944 végén már nemcsak a festőművésznak nincs nyoma, de a betegek száma is felére apadt. Ráadásul a korábbi évek negyven-ötven főnyi zsidó betegek közül mindössze egy maradt.

1944-ben, a német megszállás idején az orvosi és emberi minőségében is példaértékű dr. Wiltner Sándor

kórházigazgató sokat tett a zsidó származású dolgozók és betegek védelméért: megtiltotta a sárga csillag viselését, az intézményben üldözötteket bujtatott, később, 1944 őszén az orosz front elől az elmebetegek egy részét a mátraházai tudószanatóriumba szállította.²⁹ De Pál István nem volt köztük, valószínűleg már nem is élt.

A térségben 1944 júniusában kezdődtek meg a deportálások. „A gyöngyösi gettó lakóit Hatvanba vitték, a cukorgyárba, ott voltak két-három napig, nagyon rossz körülmények között, majd a hatvani, a gödöllői és az aszói gettó lakóival együtt vagonírozták be őket. Az elmeegógyintézet zsidó betegeit is deportálták, akik a zsúfolt marhavagonokban rettenetes jeleneteket rendeztek. A halálvonat június 12-én este érkezett Kassán keresztül Auschwitzba. Az érkezőket jórészt válogatás nélkül küldték a gázkamrákba.”³⁰

Valószínűsíthető, hogy a zsidó származású, kórházi ápolat elmebeteg Pál István az 1944 júniusában Gyöngyösről elhurcolt 5600 emberrel együtt Auschwitzban pusztult el. Füst Milánnak küldött utolsó, még 1942. július 15-én kelt levele záró mondatával mintha egy kamaszkori vitát folytatna, egyben – múltjától, származásától való elhatárolódással – a rá váró végzet ellen is tiltakozik: „Isten áldjon, örökre búcsúzom tőled, és vedd tudomásul, hogy én nem vagyok Pollák.”

Pál István leveleinek, kórlapjainak és Füst *Naplójának* szoros olvasásával közelebb juthatunk e sok évtizedes, mindkettejük életében páratlan barátság megértéséhez. Számos rokon vonásuk, s még inkább a legfogékonyabb korban közösen megélt, revelatív intellektuális és esztétikai élmények, közös művészi ambícióik kapcsolták össze őket.

1905-ben, a két – sőt Neubauer/Peterdi Istvánnal együtt három – gimnazista fiú, akik újként érkeztek egy zárt közösségbe, szükségszerűen egymásra talált. Hasonló anyagi körülmények közül származtak; valaha jobb napokat megélt, de lecsúszó családokból. (Füst családjában az apa halála, Páléknál a Kolozsvárról Budapestre költözés okozott törést.) Mindkét fiú erős

25 Dr. Wiltner Sándor 1935-től a férfi elmeosztály, majd 1937-től a kórház főigazgatója amatőr fényképészként is segítségére volt Pál Istvánnak; ő fotózta le festményeit, hogy szétküldhesse barátainak és a remélt vásárlóknak. Wiltner doktor az elmeosztály betegeiről is készített fotókat, melyeken akár Pál István is szerepelhet.

26 Pál István Füst Milánnak, Gyöngyös, 1932. [?] december 22. PIM, Kéziratár, V. 4140/440/18.

27 Pál István Füst Milánnak, Gyöngyös, 1942. június 28. PIM, Kéziratár, V. 4140/440/19.

28 A gyöngyösi kórház régi iratait Egerben, a Heves Megyei Levéltárban őrzik. (Jelzet nélkül.)

29 VARGA Sándor: *Az elmeügy 100 éves története Gyöngyösön*. Gyöngyös, Sütőipari Nyomda, 1996. 87.

30 Randolph L. BRAHAM: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, I. Budapest, Park Könyvkiadó, 2010. 536–563.

egyéniségű, elnyomó szülők mellett nevelkedett, akik tiltakoztak a tisztos polgári hivatás helyett választott, általuk lenézett művészi pálya ellen, és ezzel életre szóló bizonyítási vágyat oltottak gyermekeikbe.³¹ Közös élményük volt a kicsinyes, beszűkült zsidó kispolgári közeg, mely mindkettejüknek konfliktusosan megélt identitást adott.³² A mindezekről való elhatárolódás jele névváltoztatásuk is. Az 1910-es évek elején, az első komolyabb írói, festői sikerek idején lesz Fürstből Füst, Pollákból pedig Pál. (Utóbbi esetben az egész, asszimilálódó család is nevet vált.)

A jó képességű, az új szellemi mozgalmakra nyitott gimnazisták közösen fedezték fel a filozófia, esztétika és leginkább a modern irodalom és a képzőművészetek alapjait, mindketten zenéltek is.³³ Felismerték egymás tehetségét, fokozott érzékenységgel pedig könnyebben elfogadták hasonlóan labilis lelkialkatú társukat. Mindkettejükben élt szuicid hajlam, követek is el öngyilkossági kísérletet.³⁴ A mániás önreflexió alapvető vonásuk; Füst negyven éven át vezetett naplójában bejegyzések százai, illetve Pál több orvosának szakvéleménye is bizonyítja ezt.³⁵ A folyamatos, sokszor már kényszeres önelemzés vezette el mindkettejüket a pszichoanalízishez. Pál önmagát is analizálta, néhányszor felkereste Ferenczi Sándort, illetve a kórházi kezeléseket idején több orvos is végzett vele terápiát. Füstnek több orvos és pszichoanalitikus barátja volt, maga is évekig járt kezelésre, 1928-ban pedig fél évet Georg Groddeck szanatóriumában töltött.

Fiatalkori kapcsolatuk olyan mély és összetett lehetett, hogy évekkel később Pál zavartan állapítja meg: „Bolond fejmel azt hittem, hogy a barátság egy homoszexuális érzés.”³⁶

Füst Milán és Pál István pályája egyaránt a magyar modernizmus éledezésekor, az új mozgalmak szellemében és hasonló eredményekkel indult, csak hogy Pál pályájának ívelését a *dementia praecox*ként, később skizofréniaként diagnosztizált betegsége megakasztotta, és végképp tönkretette. Az életének közel felét kórházakban, egyre inkább beszűkülő keretek között tengődő festő számára a Füst Milánnal való kapcsolattartás több szempontból is fontos volt. Füsték anyagi támogatása (rajzeszközök, festékek, élelmiszercsoomagok, havi rendszerességgel pénzküldemények) biztosította a kissé jobb életminőséget, és ami ennél is fontosabb volt számára: a festéshez szükséges eszközöket. „Kedves Milán, jó, hogy pénzt küldtél (már kifogyott a krétáim egy része), hála Istennek eleget rajzolok, azonkívül pénteken ízletes ebédet fogok enni: karfiol levest pl.”³⁷

Füst Pál István orvosaival ismerős, baráti viszonyban volt, többször konzultált barátja állapotáról Hollós Istvánnal, Almássy Endrével, Selig Árpáddal, Joó Jánossal és Szecsődy Imrével.

Pál számára Füst jelentette a kapcsolatot a külvilággal, saját múltjával. A korszak több jelentős művészeire kiterjedő, sok esetben átfedéseket mutató ifjúkori baráti körük tagjairól Füst közvetítette a híreket; a festő barátokról (Bornemisza Géza, Tihanyi, Berény) és az irodalmi élet aktuális történéseiről is tőle tájékozódott (például Osvát halála, PEN Club ügyei). Pál alkalmanként kottákat kért Füsttől (a budapesti kórházi években még játszott nagybőgőjén), de szakmai kétélyeit is megvitatta a festészeti kérdésekben jártas költővel. „Kedves Milán jótanácsra és segítségre van szükségem, látogass meg!”³⁸ Elkészült munkáiból gyakran ajándékozott Füstnek és feleségének, néha megkérte, hogy

31 Füst Milán életének egyik legmeghatározóbb és legellentmondásosabb kapcsolata az édesanyjához való viszonya volt. Az ambiciózus, igyekvő és rendkívül gyakorlatias asszony fia írói tevékenységét lenézte, sikereiről nem vett tudomást. Füst egész életében neki akart bizonyítani, de amikor minden elismerést megkapott, akkor már késő volt, anyja nem érte meg az elégtételt. Pál István – a kórlapjain olvasható vallomások szerint – apjától szenvedett sokat: „Gyermekkorában apja mindig korholta, bármit is csinált, mindig csak hibáztatott.” „Az apja folyton kritizálta tanulmányait.” „Apja szerint neki nincs tehetsége a festészethez.”

32 Füst Milán zsidó identitásának problémáiról lásd például SCHEIN Gábor: *Füst Milán*. Budapest, Jelenkor Kiadó, 2017. Pál István kórlapján olvasható: „levelet ír a zsidó hitközségnek, amelyben bejelenti, hogy a zsidó felekezetből kilép, mert a zsidó vallás nem adja meg az élethez szükséges erőt”. (1920. május 7.)

33 Füst Milán a később világhíres Szigeti József apjától vett hegedűórákat; Pál István nagybőgőn játszott.

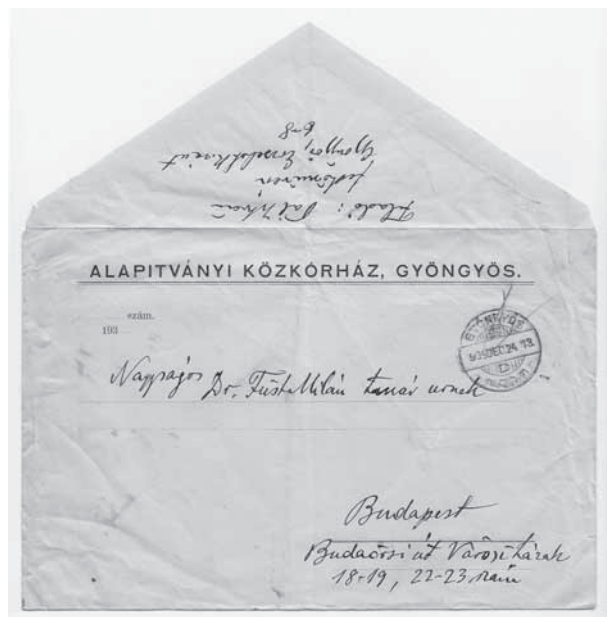
34 Füst többször elmesélte, hogy gyermekkorában öngyilkossági szándékkal verte fejbe magát (egy leveseskanállal). Pál még a kórházi kezeléseket előtt kísérelt meg öngyilkosságot, a Lipótmezőn pedig egy alkalommal mérget (festéket) ivott.

35 „Mindig önmagával van elfoglalva, analizálja magát, beteges képzelet után kutat.” 1920. november 25.

36 Pál István Füst Milánnak, Budapest, 1920. szeptember 18. PIM, Kéziratár, V. 4140/440/5.

37 Pál István Füst Milánnak, Budapest, 1929. december 5. PIM, Kéziratár, V. 4140/440/10. Füst és felesége mellett csak néhány barát, például Bornemisza Géza támogatta alkalmanként Pál Istvánt.

38 Pál István Füst Milánnak, Lipótmező, 1920. szeptember 23. PIM, Kéziratár, V. 4140/440/6. Máskor: „Az ördöggel igazad van, az alulról gyertyával megvilágított önarcképem, s ugyanakkor Lionardo modorában festett önarccal mint kontraszttal (tisztá kék színekben) függ össze nálam.” Pál István Füst Milánnak, Lipótmező, 1929. december 5. V. 4140/440/10.

8. Pál István levele Füst Milánnak, 1939. december
Budapest, Petöfi Irodalmi Múzeum

továbbítsa más ismerőseinek (például Móricznak), de legtöbbször a képek eladásának lehetőségeiről kérdezte, s Füst kapcsolatrendszerét kihasználva a terjesztés megszervezésével bízta (volna) meg.³⁹ „Talán a kedvéért vállalná valamelyik műkereskedő képeim külföldi kiállításokra való küldését és eladását.” Ugyanakkor ő is követte barátja tevékenységét, olvasta a *Nyugatot*, véleményezte Füst írásait, bár többször mentegette is magát, mondván: „mindig csak filozófiát olvastam fiatal koromban, és semmi irodalmi műveltségem nincs, s csak barátaim írásai érdekelnek, mert azokat legalább meg tudom érteni”⁴⁰ (8. kép).

Mindezek alapján kapcsolatuk aszimmetrikusnak tűnhet: a beteg, kiszolgáltatott Pál István szemszögéből Füst Milán anyagi, intellektuális, művészi fölényben volt, ráadásul az egyetlen, aki kitartott mellette. Ezzel

együtt Pál mindvégig ragaszkodott szuverenitásához. „Dacára annak, hogy rajtad kívül nincs barátom (nem úgy, mint neked) ha azt tapasztalnám, hogy temperamentumod nemcsak gondolataimra gyakorol hatást, hol ellenőrizni tudlak, hanem akaratomra is, úgy vissza kellene vonulnom.”⁴¹ Füst tucatnyi naplóbejegyzésében említi meg Pál Istvánt; többször az azon barátait felsoroló listán, akikkel „véglegesen” szakított. Ambivalenciájára jellemző, hogy a levelek és küldemények, esetleg hosszabb kihagyásokkal, de mégiscsak érkeztek a kórházban ápolat barát részére.

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy Füst Milánt mi kötötte Pál Istvánhoz, akkor több nyomon is elindulhatunk. A költőben eleve élt vonzalom a pszichotikusok iránt (például Gulácsy, Csontváry, Katona Nándor – hogy csak a festőket említsük), de Pálhoz az empátiánál több kötötte. Füst Milán számára a kamaszkori iskolai barátságok mélyen, életét, pályáját is befolyásolóan éltek tovább. A Petrusként emlegetett – Pál Istvánnal egyszerre kapott osztálytárral – Neubauer/Peterdi István költővel, műfordítóval negyven éven át, annak haláláig ápolta kapcsolatát. Huber Vilmosnak, a *Boldogtalanok* főszereplőjének nevét egykori évfolyamtársától kölcsönözte. Füst szerencsésnek tartotta magát azért, mert már egészen fiatalon jeles zenészek közelébe került: Szigeti Józsefet már gyerekként megismerte, Reiner Frigyes pedig osztálytársa volt. Végül ugyancsak gimnáziumi osztálytársa volt az a Jaulusz István, akinek nővére, Erzsébet életre szóló szerelme, műzsája, minden nőalakjának ihletője lett. Az ifjúságnak ebbe – a *Nevetők* című kisregényében is megírt – forgatógába tartozott Pál István is.

Barátságuk kölcsönösségen alapult, Pál – legalábbis betegsége korai időszakában – intellektuális, művészi, társadalmi kérdésekben is rokon szemléletű és egyenrangú partnere volt Füst Milánnak, sőt magánéleti, lelki válságok idején támogatója is tudott lenni: „Dr. Hollós, Pásztor, Pál István, – ezek voltak nehéz órákban melletttem. A legtöbbet szegény kedves Pál Istvánnak köszönhetem.”⁴² Pál ismerte Füst „legfőbb ügyeit”, pontosan értette, hogy milyen mélyen érintette a költőt Osvát

39 „Nagyon kérlek, ha lehet juttasd el az »Író«-nak nevezett zsíkú arctanulmányt Móricz Zsigmondnak, s ha megengedi írd rá helyettem a dedikációt. [...] Egy maszkfej Erzsike számára van közte, és Hollós Istvánnak ajánlom azt a kétszarvúnak ható fejet, melyről egy kis kétsíkú festmény is van. (Új műforma v. műfaj!) [...] Azt az egész kis rajzot tartsd magadnak és válassz egyébként bármit. [...] Azt a hipnotizált szemű rajzot, amelyiknek a homloka lángszerűen kigyózó vonalakkal van rajzolva, tulajdonképpen Pfeifer dr.-nak kellene juttatni.” Pál István Füst Milánnak, Gyöngyös, 1938. [?]. december 22. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/18.

40 Pál István Füst Milánnak, Gyöngyös, 1942. július 15. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/20.

41 Pál István Füst Milánnak, Csepel, 1918. augusztus 19. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/4. Máshol: „Egyetlen budapesti jóbarátom vagy [...] a veled való érintkezés igen sok erkölcsi erőt adott nekem.” Pál István Füst Milánnak, Budapest, 1920. szeptember 23. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/6.

42 Füst 1999 (ld. 9. j.) II. 268–269.

9. **Pál István:** *Csodaszarvas*, 1926 körül
Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum (© MTA Füst Milán Fordítói Alapítvány)

Ernő öngyilkossága, vagy hogy mennyire közel érezte magához Nagy Balogh Jánost.⁴³

Füst alkotóként is méltányolhatta Pált, hiszen mikor végre elkészült életének leggyötrelmesebb munkájával, *Catullus* című drámájával, akkor barátjától kért hozzá illusztrációkat. Sajnos ezek a képek sem készültek el, Pál néhány hét próbálkozás után feladta a tervet, mert „túlságosan mélyen érint engem a dolog ahhoz, hogy dekorálni tudjam ezt a könyvet”.⁴⁴ Bár ez a közös munka nem valósult meg, ezzel együtt érdemes megvizsgálni, hogy a Füst életében változó intenzitással,

de mégiscsak évtizedekig jelen levő Pál István-jelenség hagyott-e valamilyen nyomot az életműben. Meglehet, túlzó a feltételezés, de a *Nyugatban* 1927-ben megjelent *Habok a köd alatt* című, egyik legjelentősebb Füst-vers mintha hangulatában és tematikusan is rímelve, sőt lényegi párhuzamot mutatna Pál Istvánnak a kórlapokon megőrzött hallucinációival.⁴⁵

Mindezek után legfontosabb kérdésként az tétéleződött, hogy, bár bizonyíthatóan kapott ajándékba, és akár vásárolhatott is, mégis miért nem található a költő

43 Osvát halálakor részvétét nyilvánítja Füstnek. (Pál István Füst Milánnak, Angyalföld, 1929. november 4. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/9.)

„A képeim között van egy férfiarca, aki nagyon hasonlít Nagy Balogh-ra, ha visszakapom, neked adom.” Pál István Füst Milánnak, Angyalföld, 1932 tavaszán, PIM, Kézirattár, V. 4140/440/25.

44 Pál István Füst Milánnak, Angyalföld, 1929. december 20. PIM, Kézirattár, V. 4140/440/11.

45 Pál István 1930. július 5-i kórlapjáról: „Elmondja, hogy rendkívül sokat

sz szenved a hangoktól [...] éjjel és ebben a pillanatban is egy öregaszszony hangját hallja, »itt egy hajó van, s ha ezt elárulja, vége magának!«.” Későbbi feljegyzés: „Angyalföldre való áthelyezését kéri, mert reméli, hogy ott a »hajók« elmúlnak.” (1932. március 10.) A Füst-vers részletei: „A folyón... uszályhajók süllyedtek el a héten / Senki se tudja merre, senki se sejtí, mikép, – / Kiváltak a ködből s eltűntek benne nyomtalan!” [...] „Legyünk béketűrők, ahogy eddig! / Óvakodjunk a tébolytól... / Zárjuk be az ajtókat... / S ne kiáltunk az után, ami nincs! // E hajók sose léteztek Uraim...”

10. Pál István: *A regény*

Egy Füst Milánnak küldött levélhez mellékelt fotó
Pál ún. kétsíkú festményéről
Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum

műgyűjteményében egyetlen Pál István-kép sem? A kérdést Bajkay Éva és Plesznivy Edit művészettörténészek segítségével sikerült megválaszolni, és több kép kapcsán Pál szerzőségét igazolni.

A Füst-gyűjteményben Füst Milán és Füst Milánné 1923-as, korábban *Angyal* Istvánnak tulajdonított két pasztellkép alkotója valójában Pál István volt. Feltehetően a keletkezés helye – Angyalföld – okozta a zavart, de stíluskritikai alapon, valamint a szig-

nó írásképi vizsgálatával egyértelműen Pál István munkájaként azonosíthatók. Hasonló módszerekkel további három, eddig ismeretlen szerzőségű képről volt igazolható, hogy Pál István munkái. Füst egy másik pasztellportréjával, egy öregember akvarell arcképével és a *Csodaszarvas* című színezett litográfiával (9. kép) együtt Füst műgyűjteményében összesen öt Pál István-kép található. Egy további, Binder Pálként felvett képről pedig egyértelműen kijelenthető, hogy Pál István felesége, Martha Binder rajza.⁴⁶

Pál István egyik, Füst Milánnak írott leveléhez mellékelte az 1939-ben készített *A regény* című, ún. kétsíkú festményének fotómásolatát (10. kép). Ez alapján az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményében dolgozó kollégáknak sikerült azonosítaniuk a fénykép náluk őrzött, addig téves monogrammal, kubista festő munkájaként jelzett kópiáját, illetve további két, ugyanilyen festészeti technikával, azonos időben készült Pál-munka fotóját.⁴⁷

A kutatások eredményeit bemutató, 2016 októberében *A kétsíkú kép. Füst Milán és Pál István barátsága* címmel az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményében megnyitott kiállításunk révén közgyűjteményekből és magángyűjtőktől további képek kerültek napvilágra, miáltal Pál István művészi pályájának állomásairól is egyre több részlet lett megismerhető.

Füst Milán és Pál István barátságának feltárásával nemcsak a két művész életéről, pályájáról, nemcsak a 20. század első éveinek művészi kapcsolati hálójáról tudtunk meg többet, de megtapasztaltuk, hogy kutatásaink során érdemes kilépni saját intézményünk keretei közül, hogy más gyűjtemények, más nézőpontok bevonása új, néha egészen meglepő eredményekkel szolgálhat.

Szilágyi Judit

irodalomtörténész, muzeológus

Petőfi Irodalmi Múzeum

szilagyi@pim.hu

46 Az MTA Füst Milán Fordítói Alapítványa tulajdonában levő Füst Milán-műgyűjteményben az alábbi Pál István képek találhatóak:

1. *Füst Milán arcképe* (pasztell, papír, 50×38 cm, j. j. l.: Pista)
2. *Füst Milánné arcképe* (pasztell, papír, 47×35 cm, j. j. l.: Pista)
3. *Füst Milán arcképe* (pasztell, papír, 34×26 cm, j. n.)
4. *Öregember arcképe* (pasztell, papír, 34×24,5 cm, j. b. l.: Milánnak szeretettel 930. II. 15. j. j. l.: Pista, Angyalföld)

5. *Mitológiai jelenet – Csodaszarvas* (1926 körül, színezett litográfia, papír, 14,3×20 cm, j. n.)

6. Pál Binder Márta képe (akvarell, 26,5×24,5 cm, j. j. l.: M. Pál Binder, 1919.)

47 MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kéziratár, ltsz: II/2017/2-4.

Műtárgyjegyzék

A kétsíkú kép. Pál István és Füst Milán barátsága

2016. október 7. – 2016. november 25.

Kurátor: Szilágyi Judit irodalomtörténész, muzeológus

MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény

1. **Pál István:** *Betegtárs képmása*, 1929. J. j. f. Der Ungarische Van Gogh, 1929 Angyalföld; j. j. I. Pál István 1929. papír, akvarell, 50×37 cm, MTA PMGy, ltsz. 89.1 (11. kép)
2. **Pál István:** *Önarckép*, 1932. J. j. f. Pál István 932. Papír, tempera, 33,5×27 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.2
3. **Pál István:** *Négy férfi beteg az asztalnál*, 1929. J. j. I. Pál István 929 Angyalföld. Papír, akvarell, 35×50 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.20 (12. kép)
4. **Pál István:** *Férfibetegek a B osztály folyosóján*, 1929. J. j. I. Pál István 929 Angyalföld, papír, tempera, 78×58 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.21 (13. kép)
5. **Pál István:** *Az Angyalföldi Intézet társalgójában biliárdozók*, 1929. J. b. I. Pál István 929 Angyalföld, papír, tempera, 55,5×75 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.25 (14. kép)
6. **Pál István:** *Két férfi beteg aktja*, 1929. J. j. I. Pál István 929 Angyalföld, papír, akvarell, 50×35 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.26.
7. **Pál István:** *A férfi 'C' osztály folyosója*, 1929. J. j. f. Pál István 929 Angyalföld, papír, akvarell, 57×68 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.27 (15. kép)
8. **Pál István:** *Három fiatal férfi beteg portréja*, 1929. J. j. f. Pál István 929 Angyalföld, papír, tempera, 49×35 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.28 (16. kép)
9. **Pál István:** *Betegtárs portréja*, 1929. J. j. I. Pál István 929 Angyalföld, papír, ceruza, akvarell, 50×35 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.231 (17. kép)
10. **Pál István:** *„Betegtársam képmása”*, 1929. J. j. I. Pál István 929, papír, ceruza, akvarell, 50×35 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.233 (18. kép)
11. **Pál István:** *Betegtárs képmása. Varga J. betegtárs*, 1929. J. j. I. Pál István Angyalföld 1929, j. k. I. Varró, papír, akvarell, 50×35 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.327 (19. kép)
12. **Pál István:** *K. E. betegtárs képmása*, 1929. J. j. I. Pál István 929, papír, ceruza, akvarell, 50×35 cm. MTA PMGy: 89.328 (20. kép)
13. **Pál István:** *Betegtárs képmása. Dröchsler József arcképe*, 1929. J. j. I. Pál István 929 Angyalföld, j. b. I. Emléklül jó igazgatónak Dröchsler József 1929. III. 13-án. papír, ceruza, akvarell, 50×34 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.329 (21. kép)
14. **Pál István:** *Karczag Elemér betegtárs portréja*, 1929. J. b. I. Pál István 929 Angyalföld, j. j. I. Karczag Elemér, papír, ceruza, akvarell, 50×34 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.330 (22. kép)
15. **Pál István:** *Depressziós férfi beteg portréja*, 1929 körül. Papír, tempera, 91×67,5 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.341 (23. kép)
16. **Pál István:** *Férfi szabóműhely (az Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézetben)*, 1930. J. j. f. Pál István 930 Angyalföld, dr Zsakó főorvos urnak tisztelettel ajánlom. Papír, tempera, 65,5×95 cm. MTA PMGy, ltsz. 89.342 (24. kép)
17. **Pál István:** *Betegtárs képmása*, 1929. J. j. I. Pál István 1929 Angyalföld, papír, akvarell, 50×35 cm. MTA PMGy, ltsz. 90.5. (25. kép)

18. **Pál István:** *Frideczky Győző betegtárs képmása*, 1929. J. j. I. Pál István 1929 Angyalföld, papír, pasztell, 50×34,5 cm. MTA PMGy, ltsz. 90.6 (26. kép)
19. **K. M.:** *Betegtárs képmása*, 1929. J. j. I. Kertész Márton 1929, Angyalföld, akvarell, papír, 49,5×35 cm, MTA PMGy, ltsz. 89.326
20. Pál István Gyöngyösön festett kétsíkú festményéről készült fénykép (Dr. Wiltner Sándor felvétele), 23,5×16,7 cm. MTA PMGy, ltsz. II/2017/4
21. Pál István Gyöngyösön festett kétsíkú festményéről készült fénykép (dr. Wiltner Sándor felvétele), 17,3×22 cm, MTA PMGy, ltsz. II/2017/5

MTA Füst Milán Fordítói Alapítvány tulajdonából

22. **Pál István:** *Füst Milán arcképe* (pasztell, papír, 50×38 cm, j. j. I.: Pista) (27. kép)
23. **Pál István:** *Füst Milánné arcképe* (pasztell, papír, 47×35 cm, j. j. I.: Pista) (28. kép)
24. **Pál István:** *Füst Milán arcképe* (pasztell, papír, 34×26 cm j. n.) (29. kép)
25. **Pál István:** *Öregember arcképe* (pasztell, papír, 34×24,5 cm j. b. I.: Milánnak szeretettel 930. II. 15. j. j. I.: Pista, Angyalföld) (30. kép)
26. **Pál István:** *Mitológiai jelenet* – Csodaszarvas, 1926 körül (színezett litográfia, papír, 14,3×20 cm, j. n.)
27. **Pál Binder Márta:** *Falusi részlet* (akvarell, 26,5×24,5 cm, j. j. I.: M. Pál Binder, 1919.) (31. kép)

A Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményéből

28. Pál István levelei Füst Milánnak; V. 4140/440.
29. Pál Istvánné Binder Márta levelei Füst Milánnak; V. 4140/441.
30. Pál Margit és Pál Samuné Füst Milánnak; V. 4140/442 és V. 4140/443.
31. Füst Milán 1919–1922-es naplófüzete

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár gyűjteményéből

32. *Természettudományi Közlöny*, 1935

Magángyűjteményből

33. **Pál István:** *Konstruktív városrészlet*, 1920-as évek
34. **Pál István:** *Csendélet almákkal*, 1910. (A Virág Judit Galéria közreműködésével)

Mátra Múzeum, Gyöngyös

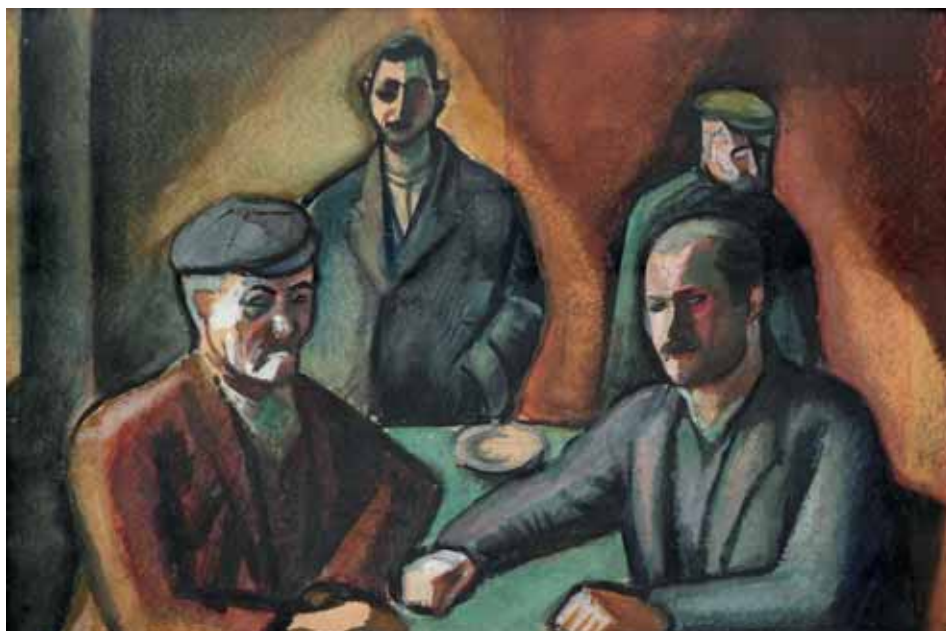
35. Dr. Wiltner Sándor fotói a gyöngyösi elme- és ideggyógyintézetéről, 1936. (digitális képernyőn)

11.

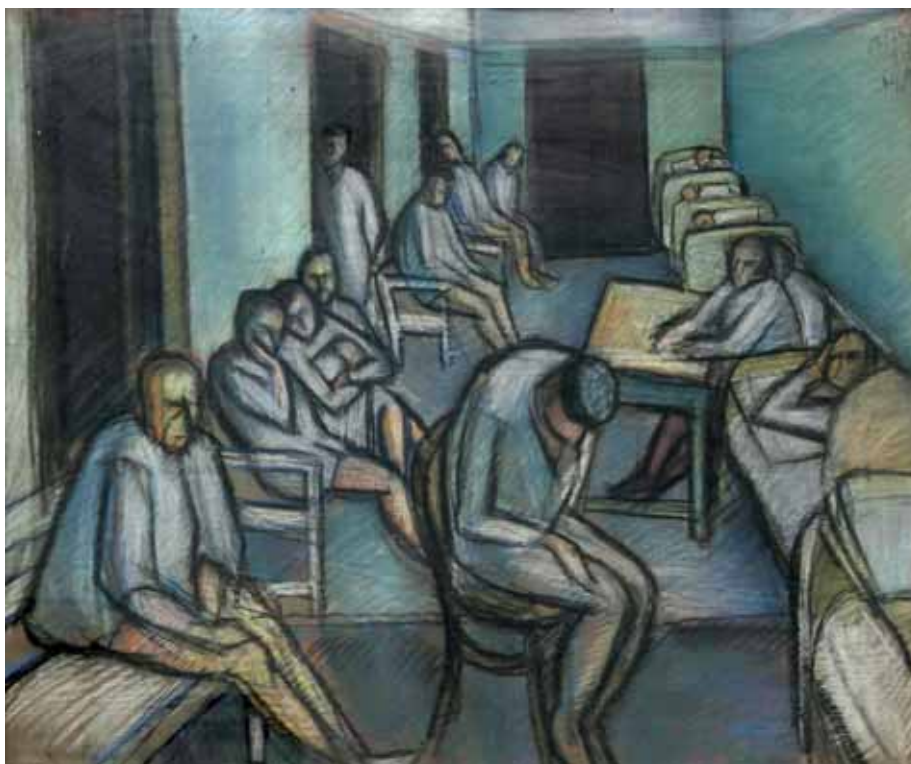
13.

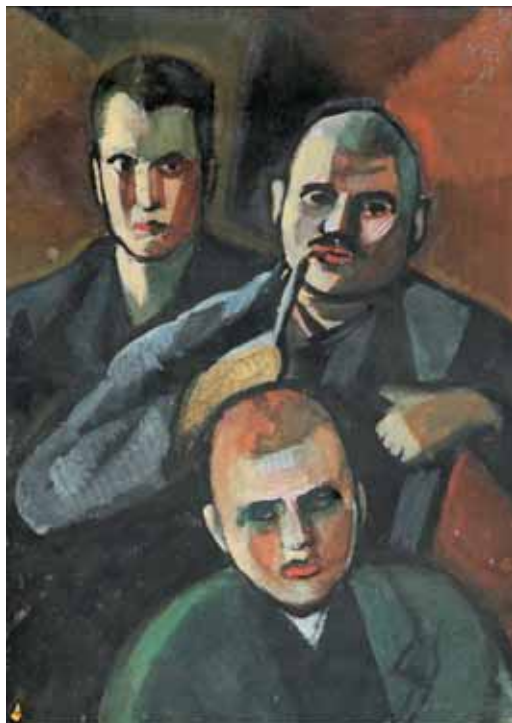
12.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

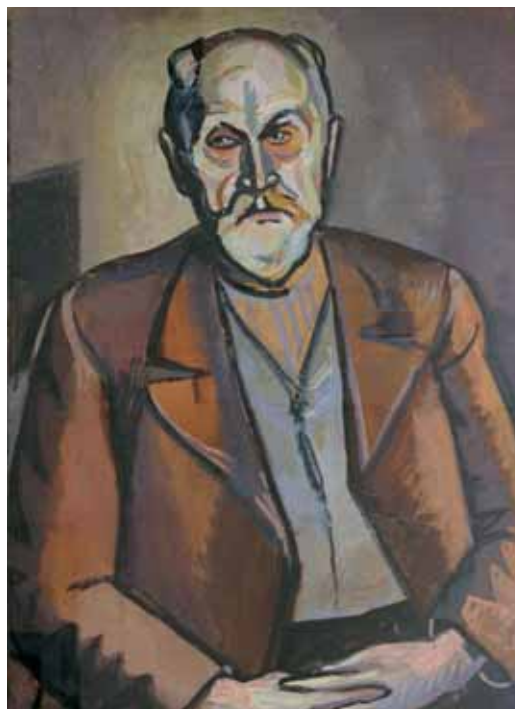
20.

21.

22.

23.

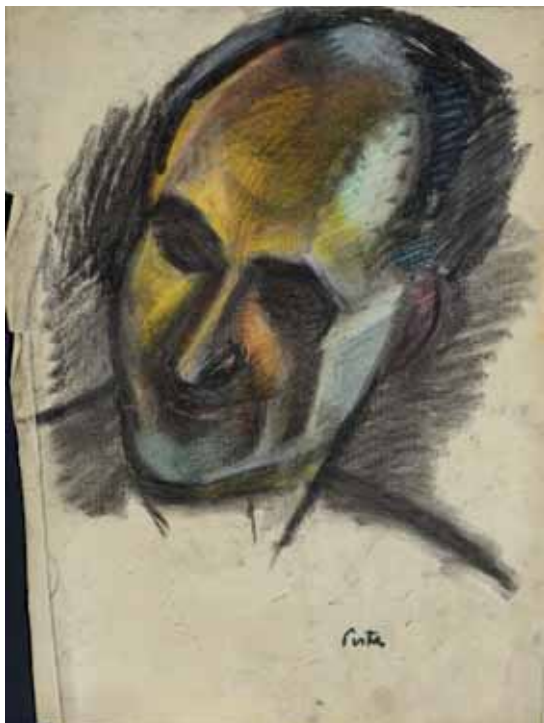
24.

25.

26.

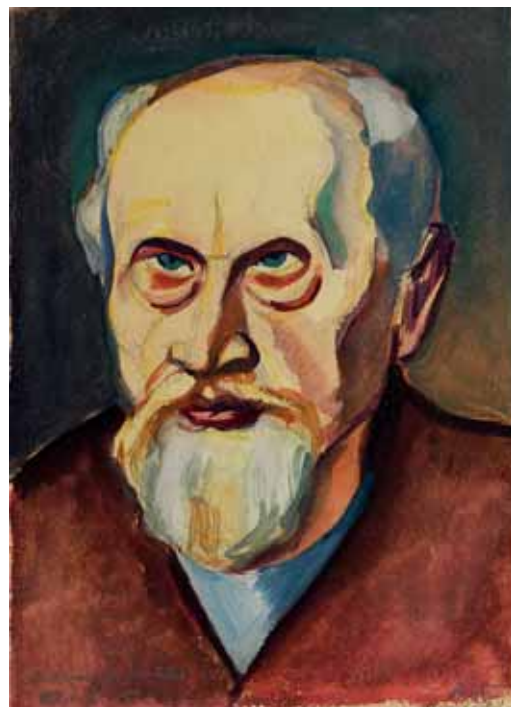
27.

28.

29.

30.

31.

32. A kétsíkú kép. Pál István és Füst Milán barátsága, kiállításteriőr (2016)

33. A kétsíkú kép. Pál István és Füst Milán barátsága, kiállításteriőr (2016)

A Biplanar Picture

The Friendship between Milán Füst and István Pál

In 2015, the Petőfi Literary Museum held an exhibition entitled *I am the Master*, presenting the unparalleled art collection of Milán Füst. During a new, targeted review of the poet's manuscript legacy that was carried out at the time, some letters came to light that were written to Milán Füst between 1911 and 1942 by a hitherto unknown friend and painter named István Pál. Füst's written replies have been lost, but dozens of references to István Pál and his family survive in the diary that Füst kept for forty years. These sources not only document a decades-long friendship, they also generated interest in an artist who was barely known before now; what is more, in the light of this relationship, Milán Füst's contradictory personality has been enriched with some new, previously little-known traits.

Their friendship began in 1905, when they both attended the Barcsay Street Grammar School in Budapest; the two like-minded boys, both sharing an affinity for the arts, would later graduate from this school. Within a few years, Milán Füst had become one of the most distinctively voiced poets for *Nyugat* magazine, while István Pál's paintings featured at important exhibitions from the early 1910s onwards. Their artistic endeavours were linked to the great movements of Hungarian modernism, while their friendship directed their attention to the close links between literature and the visual arts in the early twentieth century. Their two careers, launched at the same time and following similar trajectories, soon went their separate ways, however: Milán Füst succeeded in fulfilling his potential, whereas István Pál was thwarted by illness.

In 1920 it was Milán Füst who first observed that István Pál was suffering from delusions, and he persuaded him to attend the Psychiatric and Neurological Institute in Lipótmező, Budapest. The painter would spend most of the rest of his life in a variety of institutions, but the poet continued to visit him and to support him financially over subsequent decades. From the mid-1930s, István Pál was cared for in the city of Gyöngyös, from where he was presumably deported in 1944. All the signs indicate that he perished in Auschwitz.

The largest set of works by Pál that is known today belongs to the Psychiatric Art Collection of the Hungarian Academy

of Sciences (PsyArt); 18 pictures in pastel and watercolour – portraits of his doctors and fellow patients, and hospital genre scenes – were painted around 1929–30 in the Neurological and Psychiatric Institute in Angyalföld, Budapest, and they became part of the institute's museum. There are several important oil works by Pál in private collections, some of which have occasionally turned up at auction.

The most significant outcome of uncovering the friendship between Milán Füst and István Pál was the identification of several more works by the painter. The Hungarian works in Füst's collection of around three hundred paintings, prints, drawings and sculptures were mostly acquired by the poet as gifts from friends, although according to contemporary descriptions, none of the paintings were from István Pál. In the light of the newly revealed data, however, thanks to cooperation between the art historians Edit Plesznivy and Éva Bajkay, five pastels and lithographs in Füst's collection, previously unattributed or erroneously ascribed, were proven to be works by Pál, while a watercolour was identified as by Pál's wife, the painter Martha Binder. Using a photograph of a painting by Pál that was attached to one of the letters to Füst, colleagues at PsyArt were able to recognise two items in their collection whose authorship was previously unknown, both of which are so-called "biplanar pictures", made using a technique personally developed by István Pál himself.

When carrying out this research, which turned out to be an investigation full of surprising twists, we also operated on "two planes": as literary historians and art historians, we collaborated on unravelling the lives and careers of one writer and one painter, and we found some important connections between two collections that seemed at first to have nothing in common.

Judit Szilágyi
literary historian, museologist
Petőfi Irodalmi Múzeum
szilagyi@pim.hu

TÁRGYSZAVAK

Füst Milán, Pál István, barátság

KEYWORDS

Milán Füst, István Pál, friendship